

UDK: 311.141:338.57

**ISTE'MOL NARXLARI INDEKSINI SHAKLLANTIRISHDA NARX KUZATUVI,
MAVSUMIYLIK VA SIFAT O'ZGARISHINI HISOBGA OLISHNING METODIK
ASOSLARI**

Ismailova Shaxnoza Uktamovna

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining Kadrlar malakasini
oshirish va statistik tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi.

Elektron pochta: shaxnoza.ismailova87@bk.ru Telefon: 91-192-18-26

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19035494>

Annotatsiya. Mazkur maqolada iste'mol narxlari indeksini shakllantirishda narx kuzatuvini tashkil etish, mavsumiy tovarlarni hisobga olish, savdoda vaqtincha mavjud bo'lmagan mahsulotlar bo'yicha shartli baholash hamda sifat o'zgarishini aniqlashning uslubiy jihatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi iste'mol narxlari indeksining inflyatsiya darajasini baholash, aholi daromadlari va xarid qobiliyatidagi o'zgarishlarni tahlil qilish, shuningdek, makroiqtisodiy qarorlar qabul qilishdagi muhim o'rni bilan izohlanadi. Tadqiqotda milliy statistika amaliyotida qo'llanilayotgan uslubiy yondashuvlar xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil qilindi. Xususan, iste'mol narxlari indeksini hisoblash bo'yicha xalqaro qo'llanmalar, Yevropa statistika tizimi materiallari, statistik jarayon va statistik axborot modellariga doir yondashuvlar hamda savdo skaneri ma'lumotlari asosida narx indekslarini hisoblash tajribasi o'rganildi. Tahlil natijasida narx kuzatuv tizimida tovarni aniq identifikatsiya qilish, taqqoslanuvchanlikni saqlash, mavsumiy mahsulotlar uchun shartli baholash usullarini to'g'ri tanlash va sifat o'zgarishini narx o'zgarishidan ajratish iste'mol narxlari indeksining aniqligi va ishonchliligini ta'minlovchi asosiy omillar ekani aniqlandi. Shuningdek, milliy metodologiyada qo'llanilayotgan yondashuvlarning amaliy ahamiyati ochib berildi hamda ularni takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari asoslandi. Tadqiqot natijalari milliy statistika amaliyotini takomillashtirish, narx ma'lumotlari sifatini oshirish va rasmiy inflyatsiya ko'rsatkichlarining ishonchliligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье исследуются методологические аспекты организации наблюдения за ценами, учета сезонных товаров, условной оценки временно отсутствующих в продаже товаров, а также определения изменений качества при формировании индекса потребительских цен. Актуальность исследования обусловлена тем, что индекс потребительских цен является одним из важнейших макроэкономических показателей, применяемых при оценке уровня инфляции, анализе изменений реальных доходов населения, индексации социальных выплат и подготовке экономических прогнозов.

В работе проведен сравнительный анализ методологических подходов, используемых в национальной статистической практике, с международным опытом в данной области. В частности, изучены международные руководства по расчету индекса потребительских цен, материалы европейской статистической системы, подходы, связанные со статистическими моделями процессов и информации, а также практика расчета ценовых индексов на основе данных торговых сканеров.

Результаты исследования показали, что точная идентификация товаров, обеспечение сопоставимости наблюдаемых цен, корректный выбор методов условной

оценки сезонных товаров и разграничение ценовых изменений и изменений качества относятся к числу ключевых факторов, определяющих точность и надежность индекса потребительских цен. Вместе с тем раскрыта практическая значимость подходов, применяемых в национальной методологии, и обоснованы приоритетные направления их дальнейшего совершенствования. Установлено, что повышение качества ценовой статистики требует не только соблюдения действующих правил наблюдения, но и последовательного внедрения современных методологических решений, основанных на международной практике. Полученные результаты могут быть использованы для совершенствования национальной статистической практики, повышения качества ценовых данных и укрепления надежности официальных показателей инфляции.

Abstract. This article examines the methodological aspects of price observation, the treatment of seasonal goods, the imputation of prices for temporarily unavailable products, and the identification of quality change in the compilation of the Consumer Price Index. The relevance of the study is explained by the fact that the Consumer Price Index is one of the key macroeconomic indicators used to measure inflation, assess changes in real household income, index social payments, and support economic forecasting. The research applies a comparative approach to national statistical practice and international experience in this field. In particular, the study reviews international CPI manuals, materials of the European statistical system, approaches related to statistical process and information models, as well as methods for compiling price indexes using scanner data.

The findings show that accurate product identification, the preservation of comparability in observed prices, the proper selection of imputation methods for seasonal goods, and the separation of pure price change from quality change are among the main factors determining the accuracy and reliability of the Consumer Price Index. The article also highlights the practical importance of the approaches currently used in national methodology and substantiates the priority directions for their further improvement. It is argued that improving the quality of price statistics requires not only compliance with existing observation rules, but also the gradual adoption of modern methodological solutions based on international practice. The results of the study may contribute to the improvement of national statistical practice, the enhancement of price data quality, and the strengthening of the reliability of official inflation indicators. In this regard, the article supports the view that methodological refinement in price observation and quality adjustment is essential for producing more accurate and analytically valuable inflation measures.

Kalit so'zlar: iste'mol narxlari indeksi, narx kuzatuv, inflyatsiya, mavsumiy tovarlar, shartli baholash, sifat o'zgarishi, sifatga tuzatish, taqqoslanuvchanlik, narx dinamikasi, narx statistikasi, savdo skaneri ma'lumotlari, veb-sahifalardan avtomatik ma'lumot yig'ish, ko'p tomonlama indeks usullari, statistik metodologiya, xalqaro tajriba, milliy statistika amaliyoti.

Ключевые слова: индекс потребительских цен, наблюдение за ценами, инфляция, сезонные товары, условная оценка, изменение качества, корректировка качества, сопоставимость, динамика цен, статистика цен, данные торговых сканеров, автоматизированный сбор данных с веб-страниц, многосторонние индексные методы, статистическая методология, международный опыт, национальная статистическая практика.

Keywords: consumer price index, price observation, inflation, seasonal goods, imputation, quality change, quality adjustment, comparability, price dynamics, price statistics, scanner data, automated web data collection, multilateral index methods, statistical methodology, international experience, national statistical practice.

Kirish

Iste'mol narxlari indeksi mamlakatdagi inflyatsiya darajasini baholash, aholi real daromadlari o'zgarishini tahlil qilish, ijtimoiy to'lovlarni indeksatsiya qilish hamda makroiqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim statistik ko'rsatkich hisoblanadi. Mazkur ko'rsatkichning ishonchliligi nafaqat yakuniy hisoblash formulasiga, balki narx kuzatuvini tashkil etish sifati, mavsumiy tovarlarni hisobga olish, savdoda vaqtincha mavjud bo'lmagan mahsulotlar bo'yicha shartli baholashni qo'llash va sifat o'zgarishini to'g'ri aniqlash darajasiga ham bevosita bog'liq.

Hozirgi sharoitda iste'mol bozori tarkibining murakkablashuvi, mahsulot assortimentining tez yangilanishi, savdo shakllarining kengayishi va raqamli ma'lumot manbalarining paydo bo'lishi narx statistikasiga qo'yiladigan talablarni yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli iste'mol narxlari indeksini shakllantirishda narx kuzatuvini, mavsumiylik va sifat o'zgarishini hisobga olish masalalarini uslubiy jihatdan chuqur tahlil qilish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Iste'mol narxlari indeksining amaliy ahamiyati inflyatsiya darajasini baholash va makroiqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda namoyon bo'ladi [16].

Tadqiqotning maqsadi iste'mol narxlari indeksini shakllantirishda narx kuzatuvini tashkil etish, mavsumiy tovarlarni hisobga olish, vaqtincha mavjud bo'lmagan mahsulotlar bo'yicha shartli baholash va sifat o'zgarishini aniqlashning uslubiy asoslarini o'rganish hamda milliy amaliyotni takomillashtirish yo'nalishlarini asoslashdan iborat. Tadqiqot ob'yekti sifatida iste'mol narxlari indeksini hisoblash jarayoni olingan bo'lsa, tadqiqot predmeti narx kuzatuvini, mavsumiylik, shartli baholash va sifatga tuzatish bilan bog'liq uslubiy yondashuvlardan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda iste'mol narxlari indeksini shakllantirishning muhim bosqichlari o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqilib, milliy amaliyot xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari narx statistikasi metodologiyasini takomillashtirish, rasmiy inflyatsiya ko'rsatkichlarining ishonchliligini oshirish va milliy statistika amaliyotini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Iste'mol narxlari indeksini shakllantirish masalalari xalqaro statistika amaliyotida keng o'rganilgan bo'lib, bu yo'nalishdagi asosiy nazariy va amaliy yondashuvlar, avvalo, Xalqaro valyuta jamg'armasining iste'mol narxlari indeksiga bag'ishlangan qo'llanmalarida yoritilgan. Ushbu manbalarda indeksni hisoblashning nazariy asoslari, narx kuzatuvini tashkil etish tamoyillari, mavsumiy tovarlarni hisobga olish, vaqtincha mavjud bo'lmagan mahsulotlar bo'yicha shartli baholash hamda sifat o'zgarishini ajratish usullari tizimli bayon etilgan [1; 2].

Yevropa statistika tizimi doirasida ishlab chiqilgan uslubiy qo'llanmalarda iste'mol narxlari indeksini hisoblashning amaliy jihatlari keng yoritilgan. Xususan, uyg'unlashtirilgan iste'mol narxlari indeksini tuzish bo'yicha qo'llanmalarda tovar va xizmatlarni aniq belgilash, narxlarning taqqoslanuvchanligini saqlash, yangi mahsulotlar va yo'qolib borayotgan pozitsiyalar

bilan ishlash, shuningdek, sifatga tuzatish kiritish masalalari muhim metodologik yoʻnalish sifatida koʻrsatilgan [5; 6].

Statistik jarayonlarni tashkil etish nuqtayi nazaridan qaralganda, statistik jarayonning umumiy modeli va statistik axborotning umumiy modeli ham muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. Mazkur yondashuvlar narx kuzatuvi va indeks hisoblash jarayonini alohida amallar yigʻindisi sifatida emas, balki oʻzaro bogʻlangan bosqichlardan iborat yagona tizim sifatida koʻrishga imkon beradi [3; 4].

Soʻnggi yillarda ilmiy adabiyotlarda savdo skaneri maʼlumotlari va raqamli manbalar asosida narx indekslarini shakllantirish masalalari ham alohida oʻrin egallamoqda. Bu yondashuvlarda narx maʼlumotlarining qamrovini kengaytirish, kuzatuv tezkorligini oshirish, mahsulot almashtirish holatlarini aniqlash va sifat oʻzgarishini chuqurroq baholash imkoniyatlari asoslab berilgan [7–9]. Shu bilan birga, bunday maʼlumotlar bilan ishlash yangi metodologik muammolarni, jumladan, mahsulotlarni moslashtirish, vaznlash, guruhlash va koʻp tomonlama indeks usullarini qoʻllash zaruratini ham yuzaga keltiradi [6–9].

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni koʻrsatadiki, isteʼmol narxlari indeksini shakllantirishda narx kuzatuvi, mavsumiylik va sifat oʻzgarishini hisobga olish masalalari bir-biridan ajralgan texnik amallar emas, balki indeksning aniqligi va ishonchliligini taʼminlaydigan oʻzaro bogʻliq uslubiy yoʻnalishlardir. Shu bois mazkur maqolada ushbu masalalar milliy amaliyot va xalqaro tajriba asosida qiyosiy tahlil qilinadi.

Narxlarning shakllanishi va ularning iqtisodiy mazmuni inflyatsion jarayonlarni tushuntirishda muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi [17].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda isteʼmol narxlari indeksini shakllantirishda narx kuzatuvini tashkil etish, mavsumiy tovarlarni hisobga olish, savdoda vaqtincha mavjud boʻlmagan mahsulotlar boʻyicha shartli baholash hamda sifat oʻzgarishini aniqlash bilan bogʻliq uslubiy yondashuvlar oʻrganildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, mantiqiy umumlashtirish va meʼyoriy-uslubiy hujjatlarni oʻrganish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning axborot manbalarini isteʼmol narxlari indeksini hisoblashga oid xalqaro qoʻllanmalar, Yevropa statistika tizimi materiallari, statistik jarayon va statistik axborot modellariga doir uslubiy hujjatlar, shuningdek, milliy statistika amaliyotida qoʻllanilayotgan meʼyoriy-uslubiy hujjatlar tashkil etdi [1–6; 10]. Xususan, milliy amaliyotda amal qilayotgan uslubiy nizomning 1-ilovasi asosida narxlarni roʻyxatga olish, mavsumiy mahsulotlarni hisobga olish, vaqtincha mavjud boʻlmagan tovarlar boʻyicha shartli baholash hamda sifatga tuzatish usullari tahlil qilindi [10].

Tadqiqotning metodologik asosini milliy va xalqaro yondashuvlarni oʻzaro taqqoslash tashkil etdi. Bunda narx kuzatuvining tashkil etilishi, taqqoslanuvchanlikni saqlash, mahsulot identifikatsiyasi, mavsumiylikni hisobga olish, shartli baholash usullarini qoʻllash va sifat oʻzgarishini narx oʻzgarishidan ajratish masalalari asosiy tahlil yoʻnalishlari sifatida olindi. Shu bilan birga, savdo skaneri maʼlumotlari va raqamli manbalar asosida narx indekslarini shakllantirishga doir xalqaro tajriba ham oʻrganildi [7–9].

Tadqiqot natijalarini shakllantirishda kuzatilgan yondashuvlarning nazariy asoslari bilan ularning amaliy qoʻllanish imkoniyatlari oʻrtasidagi bogʻliqlikka alohida eʼtibor qaratildi.

Mazkur yondashuv iste'mol narxlari indeksini shakllantirishda narx kuzatuvi, mavsumiylik va sifat o'zgarishini hisobga olish bilan bog'liq uslubiy masalalarning milliy statistika amaliyotidagi o'rni va ularni takomillashtirish yo'nalishlarini asoslash imkonini berdi.

INI shakllantirishning metodik zanjiri

1-rasm. INI shakllantirishda narx kuzatuvi, mavsumiylik va sifat o'zgarishini hisobga olishning metodik zanjiri

Tahlil va natijalar.

Narx kuzatuvini tashkil etishning metodik asoslari. Narx kuzatuvi iste'mol narxlari indeksini shakllantirish jarayonining boshlang'ich va muhim bosqichi hisoblanadi. Agar narx yig'ish jarayoni noto'g'ri tashkil etilsa, keyingi bosqichlardagi matematik usullar yoki vazn koeffitsiyentlari bu nuqsonni to'liq bartaraf eta olmaydi. Shu bois xalqaro qo'llanmalarda narx yig'ish usullari metodologiyaning asosiy qismi sifatida ko'riladi.

Narx kuzatuvida birinchi talab — kuzatilayotgan mahsulot yoki xizmatni aniq identifikatsiya qilishdir. Bir davrdagi narx boshqa davrdagi narx bilan qiyoslanishi uchun mahsulotning sifat xususiyatlari, hajmi, markasi, modeli, sotuv sharoiti va iste'mol qiymati bo'yicha asosiy parametrlar saqlanishi kerak. Aks holda narx o'zgarishi real bozor dinamikasini emas, kuzatuv obyekti o'zgarishini aks ettiradi.

Ikkinchi talab — savdo sharoitining taqqoslanuvchanligi. Turli savdo tarmoqlari, aktsiyalar, chegirma siyosati, ulgurji va chakana bozorlar, onlayn va oflayn savdo kanallari o'rtasidagi farqlar narx ko'rsatkichiga jiddiy ta'sir etishi mumkin. Shu sababli bir xil tovarning narxi qaysi segmentdan olingani, chegirmalar keng iste'molchilar uchun ochiqligi va vaqtinchalik promotsiya xarakteriga egaligi metodik jihatdan qayd etilishi zarur.

Uchinchi talab — kuzatuvning vaqti va chastotasi. Oylik yoki haftalik kuzatuv oralig'i, ma'lumot yig'ishning 1–25 kunlik davri, haftalik pozitsiyalar uchun alohida jadval, CAPI (Planshet yordamida so'rovnomani o'tkazish usuli) asosidagi oylik yig'im, online-kassa ma'lumotlari bo'yicha kunlik oqim va veb-sahifalardan avtomatik ma'lumot yig'ish jadvali narx dinamikasini yanada to'liq aks ettirishga qaratilgan. Bu yondashuv narxlarning tasodifiy bir nuqtadagi darajasini emas, hisobot davri ichidagi barqarorroq tasvirini shakllantirishga yordam beradi. [10]

Narx kuzatuvda qo'llaniladigan texnologik vositalarning kengayishi ham metodik yukni oshiradi. CAPI, veb-sahifalardan avtomatik ma'lumot yig'ish va tranzaksion ma'lumotlar qamrovni oshirsa-da, mahsulotlarni moslashtirish, ma'lumotlarni tozalash, takrorlarni chiqarish va savdo turlarini bir xil mezonga keltirish talabini kuchaytiradi.

Narx kuzatuvining metodik tashkil etilishi natijada indeks sifati uchun uch yo'nalishda ta'sir qiladi: birinchidan, birlamchi ma'lumotlar aniqligini oshiradi; ikkinchidan, taqqoslanuvchanlikni saqlaydi; uchinchidan, keyingi bosqichlarda imputatsiya yoki tuzatish zaruratini kamaytiradi. Shu ma'noda narx yig'ish INI metodologiyasining muhim amaliy qismidir.

Mavsumiy tovarlar narxlarini hisobga olishning xususiyatlari. INI hisoblashdagi murakkab masalalardan biri mavsumiy tovarlar bilan ishlashdir. Sabzavot, meva, mavsumiy kiyim va ayrim xizmatlar yilning ma'lum davrlarida bozorda mavjud bo'lib, boshqa davrlarda butunlay yo'qoladi. Agar bunday mahsulotlar oddiy ravishda savatdan chiqarib yuborilsa, indeksning tarkibiy mantiqi buziladi va vaqt qatori uziladi. [1; 2; 5; 10]

Mavsumiylikni hisobga olishning asosiy vazifasi bozorda vaqtincha mavjud bo'lmagan mahsulot uchun narxni iqtisodiy jihatdan asosli tarzda shartli baholashdir. Bunda maqsad real bo'lmagan sun'iy silliqlash emas, balki vaqt qatori uzluksizligini saqlash va yangi mavsumda kuzatilgan birinchi narxni oldingi davr bilan bog'lashdir.

Milliy metodologiyada mavsumiy tovarlar bo'yicha "umumiy o'rtacha miqdorni shartli hisoblash" usuli qo'llanadi. Bu usulda mavjud bo'lmagan tovar narxining o'zgarishi shu tovarning mavjud o'xshash turlari bo'yicha kuzatilgan o'rtacha dinamikaga tayangan holda baholanadi.

Shartli olingan indeks oldingi oyning narxiga qo'llanib, hisobot oyi uchun shartli narx hosil qilinadi. [10]

Ushbu usulning afzalligi shundaki, u savat tarkibining uzluksizligini saqlaydi va yangi mavsumda qayta paydo bo'lgan mahsulot narxini indeks zanjiriga metodik jihatdan to'g'ri bog'lash imkonini beradi. Masalan, mavsum tugagach sotuvdan chiqqan sabzavot yoki meva keyingi mavsumda bozorda paydo bo'lguncha guruh dinamikasi asosida yangilanadi.

Biroq shartli o'rtacha usulning samaradorligi guruhning bir jinsligiga bog'liq. Agar guruh ichidagi mahsulotlar bir-biridan sezilarli farq qilsa, o'rtacha dinamika yo'q mahsulotning haqiqiy bozor dinamikasini yetarlicha aks ettirmasligi mumkin. Shu sababli mavsumiy mahsulotlar tasnifi va o'xshash turlarni tanlash mezonlari qat'iy metodik asosga ega bo'lishi lozim.

Xalqaro amaliyotda ham mavsumiylik masalasi bir xil yechimga ega emas. CPI Manual (Consumer Price Index Manual — iste'mol narxleri indeksi bo'yicha qo'llanma) va HICP (Harmonised Index of Consumer Prices — uyg'unlashtirilgan iste'mol narxleri indeksi) qo'llanmalarida o'rtacha hisoblash, barcha mavsumiy yondashuv va mavsumiy vaznlar kabi turli usullar keltiriladi. Bu yerda asosiy prinsip bitta: mavjud bo'lmagan davrda mahsulotni "nol kuzatuv" deb qoldirmasdan, uning iste'moldagi o'rni va bozor xususiyatiga mos iqtisodiy proksi tanlanishi kerak.

Demak, mavsumiylikni boshqarish narx statistikasi uchun sof matematik muammo emas.

Bu klassifikatsiya, iste'mol naqshlari, bozor tuzilmasi va vaqt bo'yicha taqqoslanuvchanlikni o'z ichiga olgan murakkab metodologik vazifadir.

Vaqtincha mavjud bo'lmagan tovarlar bo'yicha shartli baholash va imputatsiya.

Mavsumiylikdan tashqari, ayrim tovarlar logistika uzilishi, importdagi tanaffus, ta'minot zanjiridagi buzilish yoki assortimentni yangilash sababli vaqtincha bozorda mavjud bo'lmay qolishi mumkin. Bunday vaziyatlarda indeks qatorining uzluksizligini saqlash uchun imputatsiya yoki shartli baholash usullari qo'llanadi.

Imputatsiyaning mohiyati real kuzatilmagan narx oʻrniga iqtisodiy mantiqqa mos, taqqoslanuvchan va hisob-kitoblar izchilligini saqlaydigan qiymatni aniqlashdan iborat. Odatda bunday baholash oʻxshash mahsulotlar guruhi boʻyicha oʻrtacha oʻzgarish, eng yaqin analog mahsulotning dinamikasi yoki yuqori agregat indekslari asosida amalga oshiriladi.

Shartli baholashning ilmiy ahamiyati shundaki, u narx oʻzgarishini assortiment uzilishidan ajratadi. Agar mahsulot yoʻqolib qolsa, kuzatilgan narx qatori uzilgan boʻladi; imputatsiya ana shu uzilishni metodik bogʻlanishga aylantiradi. Bu, ayniqsa, qisqa muddatli mavjud emaslik holatlarida samarali hisoblanadi.

Milliy metodikada vaqtincha mavjud boʻlmagan tovarlar boʻyicha narxlar mavjud emasligi sabablariga qarab alohida yondashuv tavsiya etiladi. Agar yoʻqlik qisqa muddatli boʻlsa, oʻxshash guruh dinamikasi asosida shartli baholash qoʻllanadi. Agar mahsulotning oʻzi amalda yangisi bilan almashgan boʻlsa, unda oʻrnini bosuvchi tovar tanlanadi va zarur boʻlsa sifatga tuzatish kiritiladi.

1-jadval. Bitta tovarning turlari doirasida “shartli umumiy oʻrtacha” usulining shartli namunasi

1-tovar va uning turlari	Narxi, soʻmda		Indeks, %
	oʻtgan oyda	hisobot oyida	
A turi	10 000	11 000	110,00
B turi	12 500	12 500	100,00
C turi	11 000	—	
C turining shartli narxi	—	11 536,8	Shartli indeks 104,88
Oʻrtacha geometrik narx	11 119,90	11 662,62	
1-tovar narxi indeksi (oʻrtacha geometrik)			104,88

1-bosqich: C tovar turi boʻyicha indeks A va B turdagi narx indekslarining oʻrtacha geometrik qiymati orqali hisoblanadi:

2-bosqich: Mavjud boʻlmagan C turi boʻyicha hisobot oyidagi narx oldingi oydagi narxni shartli narx indeksiga koʻpaytirish orqali topiladi: $11\,000 \times 104,88 / 100 = 11\,536,8$ soʻm.

2-jadval. Martdan avgustgacha savdoda mavsumiy yoʻqolgan tovar uchun shartli narxni hisoblashning shartli misoli

Oy	Haqiqiy narx	Shartli hisoblangan narx	Indeks, koeffitsiyentda
Dekabr 2025 y.	12000		
2026 y.			
Yanvar	12000		$1,00=12000/12000$
Fevral	12500		$1,042=12500/12000$
Mart	-	$12625=12500 \times 101,0 / 100$	1,010*
April	-	$12625=12625 \times 100 / 100$	1,000*
May	-	$12776,5=12625 \times 101,2 / 100$	1,012*
Iyun	-	$10221,2=12776,5 \times 80,0 / 100$	0,800*

Iyul	-	$10016,8=10221,2 \times 98,0 / 100$	0,980*
Avgust	-	$11018,5=10016,8 \times 110,0 / 100$	1,100*
Sentyabr	13500		$1,225=13500 / 11018,5$
Oktyabr	13500		$1,000=13500 / 13500$
Noyabr	13500		$1,000=13500 / 13500$
Dekabr	13800		$1,022=13800 / 13500$
Yillik narxlar indeksi (2025 yil dekabriga nisbatan)	$115,0=13800 / 12000 \times 100$		1,150**

*) yuqori turuvchi guruh bo'yicha narx indeksi

** $1,150=(1,000 \times 1,042 \times 1,010 \times 1,000 \times 1,012 \times 0,800 \times 0,980 \times 1,100 \times 1,225 \times 1,000 \times 1,000 \times 1,022)$.

Bu tizimning ustunligi uning moslashuvchanligidadir. Ammo aynan shu moslashuvchanlik subyektiv qarorlar riskini ham oshiradi. Shu sababli shartli baholash qoidalari iloji boricha hujjatlashtirilgan, takror ishlab bo'ladigan va registratorlar uchun aniq ko'rsatmalarga ega bo'lishi kerak.

Xalqaro tajriba ham shu xulosani tasdiqlaydi. CPI Manual 2025 nazariy nashrida kuzatilmay qolgan narxlar bo'yicha oldingi davr narxini davom ettirish usuli, guruh o'rtachasi asosida shartli baholash va boshqa usullar qaysi sharoitda qo'llanishi lozimligi batafsil yoritilgan.

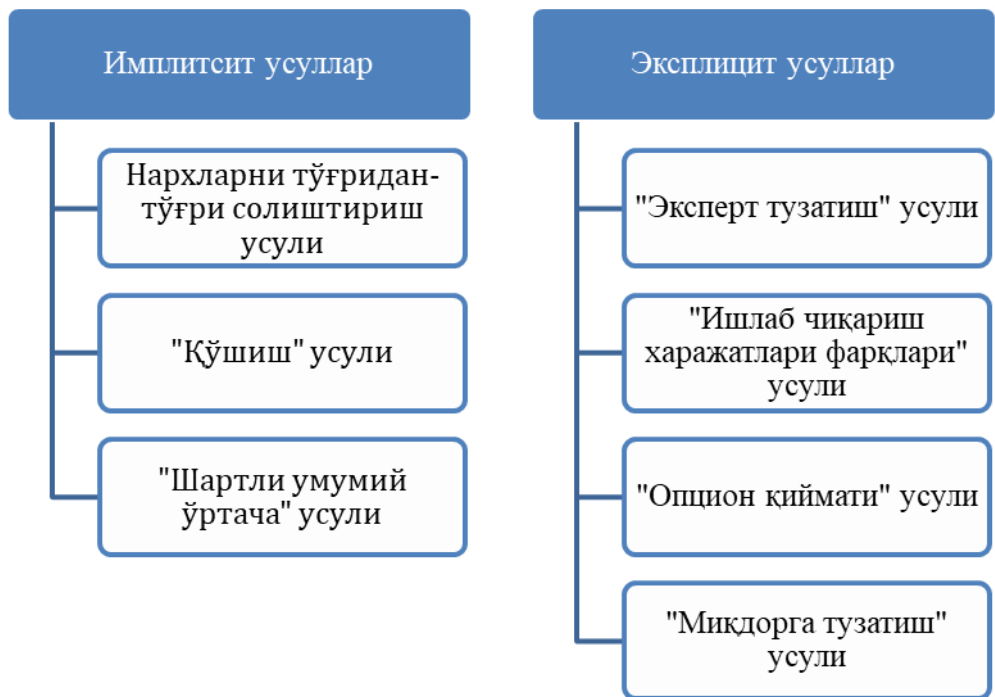
Sifat o'zgarishini hisobga olishning metodik yondashuvlari. Iste'mol narxlari indeksini hisoblashdagi eng nozik masalalardan biri sifat o'zgarishini narx o'zgarishidan ajratishdir. Yangi model, texnik tavsif, komplektatsiya, hajm yoki tarkib o'zgarganda kuzatilgan narx farqi qanchalik sof narx o'zgarishi, qanchalik sifat o'zgarishi ekani aniqlanishi kerak. Aks holda innovatsion yangilanish yoki modifikatsiya inflyatsiya sifatida noto'g'ri talqin qilinishi mumkin.

Sifatga tuzatish usullari odatda bilvosita va bevosita guruhlariga ajratiladi. Bilvosita usullar sifat farqini bevosita o'lchamaydi; ular ustma-ust davr, o'xshash mahsulot dinamikasi yoki yaqin o'rinbosar mahsulotlar orqali tuzatish kiritadi. Bevosita usullar esa sifat farqini ekspert bahosi, xarajatlar usuli yoki hedonik baholash orqali alohida ajratishga intiladi.

Milliy metodikada sifatga tuzatishning bir nechta usullari — to'g'ridan-to'g'ri taqqoslash, qo'shish, ekspert tahriri, xarajatlar farqi, opsiya qiymati va miqdorga tuzatish — qayd etilishi amaliy jihatdan to'g'ri yechimdir. Chunki barcha mahsulotlar uchun universal bitta usul mavjud emas. Turli tovar guruhlari turli yondashuvlarni talab etadi.

Masalan, maishiy texnika yoki elektronika segmentida texnik tavsiflar tez o'zgaradi, shu bois to'g'ridan-to'g'ri narx qiyoslash ko'pincha noto'g'ri natija berishi mumkin.

Oziq-ovqat yoki maishiy kimyo mahsulotlarida esa hajm yoki tarkibdagi kichik o'zgarishlar ko'proq uchraydi va miqdor bo'yicha tuzatish foydaliroq bo'lishi mumkin.

2-rasm. Sifat o'zgarishi bilan bog'liq holda narxlarni tuzatishda qo'llaniladigan usullar

Xalqaro amaliyotda hedonik usullar ayniqsa kompyuterlar, televizorlar va elektron qurilmalar uchun samarali deb qaraladi, biroq ularni qo'llash katta hajmdagi mikroma'lumotlar va statistik model qurishni talab etadi. Ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar uchun bu yondashuv to'liq joriy etish bosqichida bo'lmasa-da, sifatga tuzatishning soddaroq explicit usullari dolzarbligicha qoladi.

Sifatga tuzatishning asosiy ilmiy vazifasi shundaki, u narx dinamikasidan sifati yaxshilangan yoki o'zgargan qismni ajratib, indeksga sof narx o'zgarishi ta'sirini aks ettiradi. Shu sababli sifatga tuzatish INI ishonchliligi va iqtisodiy mazmunini ta'minlovchi asosiy usullardan biridir.

Xalqaro tajriba: narx statistikasini modernizatsiya qilish yo'nalishlari. So'nggi yillarda xalqaro statistika amaliyotida narx statistikasini takomillashtirish muhim yo'nalishlardan biriga aylandi. Bu jarayonda an'anaviy narx kuzatuvi usullari bilan bir qatorda savdo skaneri ma'lumotlari, veb-sahifalardan avtomatik ma'lumot yig'ish va boshqa raqamli manbalardan foydalanish kengayib bormoqda [5–9]. Mazkur yondashuvlar narx ma'lumotlarining qamrovini oshirish, kuzatuv tezkorligini kuchaytirish va iste'mol bozoridagi o'zgarishlarni batafsilroq aks ettirish imkonini beradi.

Yevropa statistika tizimi tajribasi shuni ko'rsatadiki, raqamli manbalardan foydalanish faqat ma'lumot yig'ish hajmini oshirish bilan cheklanmaydi, balki mahsulotlarni moslashtirish, vaznlash, guruhlash va ko'p tomonlama indeks usullarini qo'llash kabi yangi metodologik masalalarni ham yuzaga keltiradi [5; 6]. Shu sababli narx statistikasi tizimini modernizatsiya qilish texnologik yangilanish bilan birga uslubiy asoslarni ham takomillashtirishni talab etadi.

Savdo skaneri ma'lumotlari asosida narx indekslarini shakllantirish bo'yicha tadqiqotlar bunday ma'lumotlar katta hajmdagi real savdo operatsiyalarini qamrab olishi bilan ahamiyatli ekanini ko'rsatadi [7; 8].

Bu esa mahsulotlar almashinuvi, assortiment yangilanishi va sifat o'zgarishini aniqroq kuzatish imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot sharoitida narxlarni o'lchash masalalari narx statistikasi oldiga yangi uslubiy vazifalarni qo'yimoqda [9].

Umuman olganda, xalqaro tajriba narx statistikasini rivojlantirishda an'anaviy kuzatuv usullari bilan bir qatorda raqamli ma'lumot manbalaridan foydalanishni bosqichma-bosqich kengaytirish, shu asosda metodologik yondashuvlarni takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Mazkur tajriba milliy statistika amaliyotini takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Milliy amaliyotning metodologik ahamiyati. Iste'mol narxlari indeksini hisoblash bo'yicha milliy uslubiy yondashuvlarning ahamiyati shundaki, ular narx kuzatuvi jarayonini amaliy jihatdan tartibga soladi va indeks ko'rsatkichining ishonchliligini ta'minlashga xizmat qiladi [10]. Xususan, narxlarni ro'yxatga olish, mahsulotlarni aniq belgilash, taqqoslanuvchanlikni saqlash, mavsumiy tovarlarni hisobga olish hamda savdoda vaqtincha mavjud bo'lmagan mahsulotlar bo'yicha shartli baholash bilan bog'liq qoidalar narx statistikasi sifatini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Milliy metodologiyaning muhim jihatlaridan biri shundaki, unda narx kuzatuvi faqat texnik ro'yxatga olish jarayoni sifatida emas, balki indeksni shakllantirishning uslubiy asosi sifatida qaraladi [10]. Bu yondashuv narx ma'lumotlarining taqqoslanuvchanligi va izchilligini saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, mavsumiy mahsulotlar va vaqtincha mavjud bo'lmagan tovarlar bo'yicha qo'llaniladigan shartli baholash usullari indeks qatorining uzluksizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi [10]. Sifat o'zgarishini hisobga olish bo'yicha yondashuvlar esa narx o'zgarishini mahsulot sifati bilan bog'liq o'zgarishlardan ajratish imkonini beradi.

Umuman olganda, milliy amaliyotda qo'llanilayotgan uslubiy qoidalar iste'mol narxlari indeksini hisoblashning amaliy asosini yaratadi. Ularni xalqaro tajriba bilan uyg'un holda takomillashtirish narx statistikasi sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Natijalar, ilmiy hissalar va cheklovlar. Olib borilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, iste'mol narxlari indeksini shakllantirishda narx kuzatuvi, mavsumiylikni hisobga olish, vaqtincha mavjud bo'lmagan mahsulotlar bo'yicha shartli baholash va sifat o'zgarishini aniqlash o'zaro bog'liq uslubiy yo'nalishlar hisoblanadi. Mazkur bosqichlarning har biri indeks ko'rsatkichining aniqligi, ishonchliligi va taqqoslanuvchanligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotning ilmiy hissasi shundaki, unda narx kuzatuvi, mavsumiylik va sifat o'zgarishini hisobga olish masalalari yagona metodologik tizim sifatida ko'rib chiqildi hamda milliy amaliyot xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil qilindi. Shuningdek, milliy metodologiyaning amaliy imkoniyatlari va uni takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari asoslab berildi.

Tadqiqotning cheklovi shundan iboratki, unda asosan uslubiy va qiyosiy tahlilga e'tibor qaratildi, amaliy hisob-kitoblar va keng ko'lamli empirik ma'lumotlar alohida chuqur ko'rib chiqilmadi.

Kelgusida savdo skaneri ma'lumotlari va boshqa raqamli manbalar asosida narx indekslarini shakllantirishning amaliy jihatlarini chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiqdir

3-jadval. INI shakllantirishda asosiy metodik yo'nalishlar va ularning amaliy vazifalari

Metodik yoʻnalish	Asosiy muammo	Qoʻllanadigan usul	Kutiladigan natija
Narx kuzatuv	Taqqoslanuvchan narx kotirovkalarini yigʻish	Bir xil mahsulot, savdo nuqtasi va kuzatuv davrini saqlash	Birlamchi maʼlumotlar sifati oshadi
Mavsumiylik	Mahsulotning mavsumdan tashqari davrda yoʻqligi	Guruh oʻrtachasi asosida shartli narx hisoblash	Indeks qatorining uzluksizligi taʼminlanadi
Vaqtincha mavjud boʻlmagan tovarlar	Logistika yoki assortiment uzilishi	Oldingi davr narxini davom ettirish usuli, shartli baholash yoki oʻrin bosish	Sunʼiy tebranishlar kamayadi
Sifat oʻzgarishi	Narx va sifat farqini ajratish	Bevosita va bilvosita sifatga tuzatish usullari	Sof narx oʻzgarishi aniqroq oʻlchanadi
Raqamli maʼlumot manbalari	Anʼanaviy kuzatuv qamrovining cheklanganligi	CAPI savdo skaneri maʼlumotlari va veb-sahifalardan avtomatik maʼlumot yigʻish	Qamrov va chastota kengayadi

Manba: muallif tomonidan maqola materiallari asosida tuzildi.

Xulosa va takliflar.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, isteʼmol narxlari indeksini shakllantirishda narx kuzatuvlarini toʻgʻri tashkil etish, mavsumiy tovarlarni hisobga olish, savdoda vaqtincha mavjud boʻlmagan mahsulotlar boʻyicha shartli baholash hamda sifat oʻzgarishini aniqlash indeksning aniqligi, ishonchliligi va taqqoslanuvchanligini taʼminlaydigan asosiy uslubiy omillar hisoblanadi. Shu jihatdan, mazkur bosqichlar indeksni hisoblash jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon boʻladi.

Tahlil davomida milliy amaliyotda qoʻllanilayotgan yondashuvlar isteʼmol narxlari indeksini hisoblashda muhim amaliy ahamiyatga ega ekani aniqlandi. Shu bilan birga, xalqaro tajriba narx statistikasi tizimini takomillashtirishda zamonaviy usullar, raqamli maʼlumot manbalari va moslashuvchan metodologik yondashuvlardan foydalanish zarurligini koʻrsatadi.

Tadqiqot natijalari asosida narx kuzatuv tizimida taqqoslanuvchanlikni kuchaytirish, mavsumiy va vaqtincha mavjud boʻlmagan tovarlar boʻyicha yagona yondashuvni mustahkamlash, sifat oʻzgarishini baholash usullarini takomillashtirish hamda raqamli maʼlumot manbalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

Shu asosda, isteʼmol narxlari indeksini shakllantirish metodologiyasini takomillashtirish milliy statistika amaliyotini rivojlantirish, rasmiy inflyatsiya koʻrsatkichlarining ishonchliligini oshirish va iqtisodiy tahlil sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. International Monetary Fund, International Labour Organization, United Nations Economic Commission for Europe, Eurostat, OECD, World Bank. Consumer Price Index Manual: Concepts and Methods. Washington, DC: IMF, 2020.
2. International Monetary Fund. Consumer Price Index Manual: Theory. Washington, DC: IMF, 2025.
3. United Nations Economic Commission for Europe. Generic Statistical Business Process Model (GSBPM), Version 5.2. Geneva: UNECE, 2025.
4. United Nations Economic Commission for Europe. Generic Statistical Information Model (GSIM): User Guide. Geneva: UNECE, 2013.
5. Eurostat. Harmonised Index of Consumer Prices (HICP) Methodological Manual. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024.
6. Eurostat. Guide on Multilateral Methods in the Harmonised Index of Consumer Prices (HICP). Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
7. De Haan J. An Overview of Price Index Methods for Scanner Data. Ottawa Group / UNECE material, 2016.
8. Chessa A.G., Verburg J., Willenborg L. A Comparison of Price Index Methods for Scanner Data. Ottawa Group paper, 2017.
9. Organisation for Economic Co-operation and Development. Measuring Consumer Inflation in a Digital Economy. OECD Statistics Working Paper, 2019.
10. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Tovarlar va xizmatlarning iste'mol narxlari (tariflari) kuzatuvini tashkil etish hamda iste'mol narxlari indeksini hisoblash bo'yicha uslubiy nizom, nizomga 1-ilova. Kuzatuvning umumiy tamoyillari. Toshkent. 2026 yil 30 yanvar.
11. International Labour Organization. *Consumer Price Index Manual: Theory and Practice*. Geneva, 2004.
12. Eurostat. *Practical Guide for Processing Supermarket Scanner Data*. Luxembourg, 2017.
13. UNECE. Guide to Measuring Global Production. Geneva, 2015.
14. OECD. Handbook on Hedonic Indexes and Quality Adjustments in Price *Indexes*. Paris, 2018.
15. ABS. *Use of Scanner Data in the Consumer Price Index*. Canberra, 2022.
16. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. *Yillik, yil boshidan va oylik inflyatsiya ko'rsatkichlari*. Toshkent, 2026.
17. Ismailova Sh.U. Narxlarning shakllanishi: nazariy asoslar. *Ekonomika i sotsium*, № 6(133)-2, 2025.